

بررسی باستان‌شناختی بافت تاریخی شهر سرایان

جواد نیستانی^{1*}، علی‌اصغر محمودی‌نسب²، سیدمهدی موسوی کوهر³

(تاریخ دریافت: 92/7/8، تاریخ پذیرش: 93/8/7)

چکیده

بخش عمده‌ای از مساحت کشور ایران، نواحی گرم‌وخشک است. بافت شهری در این مناطق متناسب با اقلیم گرم‌وخشک به‌وجود آمده و به‌گونه‌ای طراحی شده است که پاسخ‌گوی نیازهای ساکنان آن باشد. از این دیدگاه، تمام بافت‌های نواحی گرم‌وخشک ایران شرایط به‌نسبت یکسانی دارد. سرایان نیز از شهرهایی است که در حاشیه کویر مرکزی ایران واقع شده و بافت تاریخی ارزشمند و متناسب با شرایط کویری دارد. این شهرستان در شمال غربی استان خراسان جنوبی قرار گرفته و به‌دلیل دارا بودن ویژگی‌های اقلیمی، جغرافیای زیستی و هم‌جواری با کوه و دشت، و قرار گرفتن در مسیر جاده ارتباطی خراسان بزرگ، برای سکونت مکانی مناسب بوده و این امر موجب رشد و توسعه آن در دوره‌های مختلف تاریخی شده است. در بافت قدیم شهر سرایان، آثار معماری از دوران تیموری تا پهلوی وجود دارد. آثار معماری برجای‌مانده از بازار، مسجدجامع، کاروان‌سرا، شش‌محله مختلف با آب‌انبارها و مساجد کوچک خود، دلیلی بر پویایی این بافت در گذشته نه‌چندان دور است. هدف از بررسی و شناسایی همه‌جانبه این نوع بافت، مطالعه معماری گذشته این منطقه و تبیین هویت ساخت‌وساز ساختمان‌های نواحی حاشیه

*jneyestani@modares.ac.ir

1. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

2. دانشجوی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی گرایش اسلامی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

3. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

کویری ایران است؛ از همین رو نگارش مقاله حاضر براساس گردآوری اطلاعات از طریق مطالعات میدانی و به‌روش پیمایشی در محل با روی‌کرد تاریخ فرهنگی انجام گرفته و هدف از آن، دریافت منطق چیدمان ساختمان‌ها و بازسازی بخش از بین‌رفته بافت قدیم شهری و محله‌ای سرایان از عهد صفوی تا دوره پهلوی اول است.

واژه‌های کلیدی: خراسان جنوبی، سرایان، بافت تاریخی، محله، بازار.

1. مقدمه

ایران مهد معماران چیره‌دستی است که با الهام از اقلیم و جغرافیای طبیعی آن به خلق آثاری ماندگار دست زده‌اند. بیشتر این آثار نه تنها جنبه زیباشناختی دارد؛ بلکه از لحاظ کاربردی در زندگی مردم نقش بسزایی ایفا می‌کند. بی‌تردید، بخشی از هویت مردمان امروز، در آثار معماری پیشینیان نهفته است. از این رو، شناخت هویت اصیل هر جامعه با جست‌وجو در معماری قدیم آن امکان‌پذیر است. از موضوعات درخور مطالعه به‌منظور شناخت شهر و نحوه شکل‌گیری آن، بافت قدیم آن است. بافت قدیمی شهرها درواقع، جزء نهادهای اجتماعی پویا هستند و از این حیث می‌توان آن‌ها را شبیه به موجودات زنده دانست که همواره در سیر تکاملی خود به‌وجود می‌آیند، رشد می‌کنند، تکامل می‌یابند و به پیری می‌رسند. امنیت، اقتصاد، تجارت، فرهنگ و مذهب، عوامل سیاسی و اداری، موقعیت جغرافیایی و همچنین تولید و صنعت، هریک سبب پیدایش نظامی هدفمند در توسعه و ساخت شهر شده‌اند که با هرگونه تحول ناموزون، این نظام نیز کارایی خود را ازدست می‌دهد (وفایی فرد، 1384: 198). شهرها به‌دلیل اینکه از اجتماعات کوچک محله‌ای تشکیل می‌شوند، هریک از محلاتشان به‌مثابه سلول اصلی، سکونتگاه قوم یا مذهبی خاص به‌شمار می‌رود (پاکزاد، 1370: 18). به بیانی روشن‌تر، آنچه همواره به‌شکلی بارز در ساخت و استقرار محل عمل می‌کند، از یک سو وجه مشترک اجتماعی و فرهنگی مانند قوم، مذهب و زبان مشترک و از سوی دیگر در اقلیت بودن همین ویژگی‌ها در مقایسه با کل جامعه شهری است (توسلی، 1360: 147). به بیانی دیگر، بافت تاریخی و قدیمی هر شهر به‌مثابه شناس‌نامه فرهنگی آن شهر است (عمرانی و دیگران، 1385: 111). در شهرها مکان‌هایی مانند مسجد جامع، بازار، و مراکز حکومتی، اجتماعی،

مسکونی و... ضمن آنکه هرکدام جایگاه خاص خود را در سلسله‌مراتب فضاهای شهری دارند، مجموعه‌ای واحد را نیز پدید می‌آورند (وفایی‌فرد، 1384: 199).

بافت قدیم شهر سرایان در جنوب شرقی آن واقع است. این بافت تاریخی به دلیل قرارگیری در حاشیه کویر مرکزی ایران، همچون بسیاری از شهرهای کویری، بافتی منسجم، فشرده و متناسب با اقلیم گرم‌وخشک دارد. عناصر بافت تاریخی سرایان عمل‌کردهای متفاوتی دارد و نحوه ارتباط این عناصر با یکدیگر و محل وقوع آن‌ها به اهمیت هر عنصر و عمل‌کرد آن در زندگی شهری وابسته است. در بین تمام عناصر بخش قدیمی شهر که سازمان فضایی قسمت تاریخی را تصویر می‌کند، مرکز شهر، محلات و مسیر ارتباط‌دهنده، اهمیت بیشتری دارند. امروزه، این محل نیز همچون دیگر بافت‌های تاریخی بر اثر گذر زمان، دچار تحول و مشکلات بسیاری شده و بخش‌هایی از آن مانند خیابان امام خمینی تخریب شده است. این مقاله با روی‌کرد نظری تاریخ فرهنگی نگاشته شده و هدف از آن، دریافت منطق چیدمان ساختمان‌ها و بازسازی بخش ازین‌رفته بافت قدیم شهری و محله‌ای سرایان از عهد صفوی تا دوره پهلوی اول است.

2. پیشینه پژوهش

در سال 1384 علیرضا نصرآبادی منطقه قاین و سرایان را از نظر آثار سطحی باستان‌شناختی بررسی کرد. تاکنون در این استان، بررسی‌های تکمیلی انجام نشده؛ اما میراث فرهنگی استان در محدوده بسیار کوچکی، به صورت پراکنده پژوهش‌هایی انجام داده که آن‌هم به صورت بازدید از اثر و تهیه پرونده ثبتی بوده است. اولین بررسی تکمیلی را بهرام عنانی در اواخر سال 1390 در منطقه بخش مرکزی شهرستان سرایان انجام داد؛ اما مهم‌ترین مطالعات صورت‌گرفته در منطقه سرایان، کاوش‌هایی است که از سال 1387 تاکنون در محوطه کله‌کوب شهرستان سرایان انجام شده است.

3. موقعیت جغرافیایی سرایان

این شهرستان در حاشیه کویر لوت و مرکزی و در دشتی هموار و در دامنه جنوب غربی رشته‌کوه زابری معروف به شتران قرار دارد (حقدادی، 1390: 164) و دارای طول جغرافیایی 31 دقیقه و 58 درجه و 39 دقیقه و 5 ثانیه و عرض جغرافیایی 51 دقیقه و 33 درجه و 34 دقیقه و 15 ثانیه عرض

شمالی است. ارتفاع این شهرستان نیز از سطح دریا نسبت به دشت اطراف 1430 متر و در مناطق کوه‌پایه‌ای تقریباً 2500 متر است (اداره هواشناسی شهرستان سرایان، 1390). این شهرستان با مساحت 9342 کیلومتر مربع، در شمال غربی استان خراسان جنوبی قرار دارد و مرکز آن شهر سرایان است. شهرستان سرایان از شمال و شمال غربی به شهرستان فردوس و بخش کاخک شهرستان گناباد (خراسان رضوی)، از غرب به بخش دیهوک شهرستان طبس، از شرق و جنوب شرقی به بخش آراین شهر شهرستان قائنات و از جنوب و جنوب شرقی به شهرستان خوسف و شهرستان بیرجند محدود می‌شود. شهرستان سرایان از سه بخش مرکزی، آیسک و سه‌قلعه و دو دهستان به‌نام‌های مصعبی و دوکوهه تشکیل شده است. سرایان به‌دلیل موقعیت جغرافیایی‌اش دو نوع آب‌وهوا دارد: قسمت جنوبی کویری و دشت، دارای آب‌وهوای گرم‌وخشک و قسمت شمالی که کوهستانی بوده، دارای آب‌وهوای معتدل است (بیابانی، 1376: 17). کاهش میزان بارندگی و همچنین ضریب خشکی زیاد این منطقه، نمایانگر آب‌وهوای صحرایی و خشک و بیابانی آن است (جلیلی پروانه، 1387: 69). سرایان در قسمت‌های کوهستانی، دارای تابستان‌های معتدل و زمستان‌های خنک و سرد است و در قسمت‌های دشت، تابستان‌های گرم و زمستان‌های سرد و خشک دارد. اختلاف درجه حرارت شب و روز در فصول سال، کاملاً محسوس است و بارش آن بسیار کم و تابستان‌های آن طولانی و بدون باران است. از دلایل مهم شکل‌گیری سرایان عبارت‌اند از: قرار گرفتن آن در حاشیه کویر مرکزی از سمت جنوب و سلسله‌ارتفاعات رشته‌کوه زاغری از شمال، داشتن آب‌وهوای متعادل‌تر از دیگر مناطق کویری، وجود منابع آب کافی و نیز قنات‌ها، و واقع بودن در مسیر تجاری با شهرهایی نظیر تون، قاین، گناباد، طبس، بجستان، بشرویه، طبس و بیرجند و برخی مناطق افغانستان.

4. وجه تسمیه و سابقه تاریخی سرایان

درباره ریشه واژه «سرایان» روایت‌های متعددی وجود دارد. بنابر روایت اول و به‌عقیده عامه، سرایان جمع سرای، به‌معنای منزل است و چون در این شهر، مردم به سراها، سرایو می‌گفتند، این واژه به‌مرور زمان به سرایان بدل شده است (حقدادی، 1390: 82). به روایت دیگر، سرایان جمع سر، به‌معنای سرور و آقا است و از آنجا که در این شهر، سران و شخصیت‌های بزرگی زندگی می‌کردند

و دایم بین آنان کشمکش بوده، کم‌کم سران به سرایان بدل شده است (همان، 83). سرانجام به‌نظر برخی دیگر، سرایان شکل تغییریافته سرآبان است؛ چون دو نهر آب در این مکان جاری بوده است و آن دو نهر در یک ناحیه متصل می‌شده‌اند؛ از این‌رو به آنجا سرآبان می‌گفتند. سرایان هم تقریباً در بین این دو نهر آب قرار گرفته که به‌مرور زمان، سرآبان به سرایان تغییر یافته است (برایون، 1385: 86).

تحقیق درباره خاستگاه شهر سرایان کار دشواری است. تنها مراجعی که می‌توان به آن‌ها استناد کرد، نوشته‌های جغرافی‌دانان و مورخان قرون گذشته و سفرنامه‌نویسان است. درباره جغرافیا و تاریخ این شهر، آگاهی اندکی شامل چند سفرنامه از دوران قاجار در دست است. با این همه، وجود تپه‌های باستانی¹ و همچنین بناهای متعدد مربوط به دوران اسلامی در حوالی سرایان، حاکی از قدمت کهن منطقه است. بنابر آنچه عبدالرحمان افغان، از شاه‌زادگان افغانستان و هم‌عصر ناصرالدین‌شاه قاجار، در کتاب خاطرات خود آورده، سرایان در محرم 1286 ق عمارات عظیمی داشته است (عبدالرحمان‌خان، 1369: 161). رابرت رایت در *اطلاعات طبس* نیز آورده است: «سرایان قصبه‌ای است که در آخر ملک تون (شهر فردوس کنونی) واقع، سابقاً جای معتبری بوده است و عمارات عالیه داشته، در عداد شهرها محسوب می‌شد و حالا بیشتر خراب است» (1302: 189). میرزاخان‌رخان اعتصام‌الملک،² نایب اول وزارت امور خارجه در سفرنامه خود نقل می‌کند: سرایان حصار بزرگی دارد و معلوم است در قدیم معقول شهری بوده، بناها، عمارات عالی و دروازه‌های بزرگ خوب داشته، حالا هم خراب است. از سال گرانی خیلی خراب شده است؛ حالا چهارصد تومان مالیات دارد. بیشتر حاصلش ابریشم است؛ سابقاً بیست‌خروار ابریشم داشتند، حال، امسال یک خروار عمل آمده. ثلث آب ملکش مال عمادالملک است، باقی مال رعیت (محمودی، 1351: 257-258).

با استناد به آنچه گفته شد، بسیاری از عمارات قدیم سرایان تا مدت‌ها پابرجا بوده و شهر برج و حصار داشته است. در بیشتر سفرنامه‌هایی هم که در آن‌ها از سرایان سخن رفته، از آن به‌عنوان قصبه یاد شده است. با توجه به آثاری که در مجموعه بافت تاریخی شهر سرایان مربوط به دوره تیموری، از جمله آرامگاه توران‌شاه وجود دارد، احتمال می‌رود این محل هسته اولیه شهر در روزگار تیموریان بوده است (شکل 1 و 2). وفور آثار دوره صفوی در این شهر نشان‌دهنده رشد تدریجی این ناحیه از روستا به شهر در دوره‌های بعد بوده است.

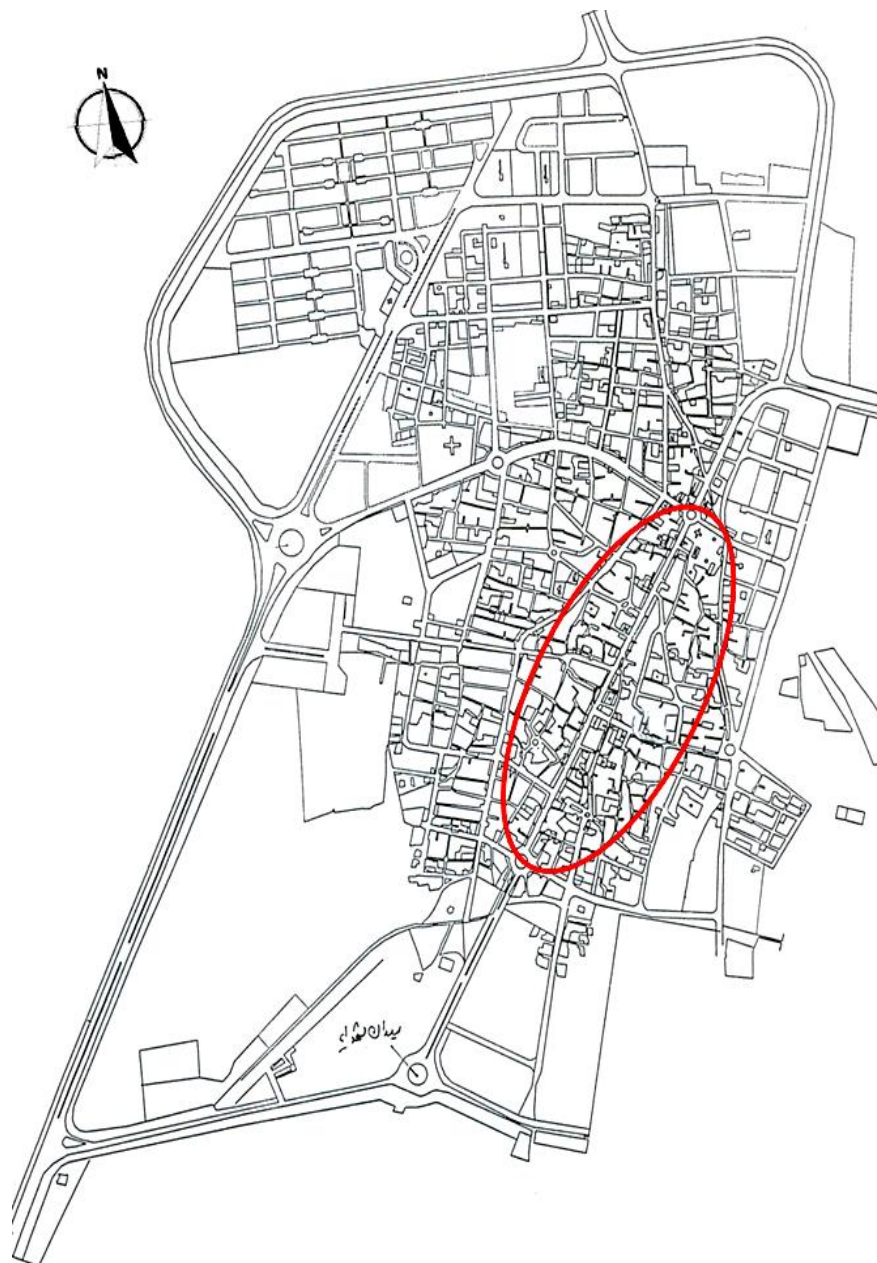
شکل 1 نمایی از آرامگاه تورانشاه (نگارندگان)

شکل 2 سنگ قبر یافت شده از اطراف آرامگاه
(سازمان میراث فرهنگی شهرستان سرایان)

5. معماری بافت قدیم شهر سرایان

منظور از بافت هر محله، قرارگیری سلول‌های کالبدی در کنار یکدیگر و خصوصیات فیزیکی شبکه ارتباطاتی است که تحت تأثیر عوامل گوناگونی مانند جغرافیا و اقلیم، نحوه احداث و رشد فضاهای مسکونی، مصالح و فن ساختمان، شیوه معیشت و اسکان شکل می‌گیرد (سلطان‌زاده، 1368: 3/ 373). بافت قدیم شهر سرایان در جنوب شهر واقع شده (شکل 3) و از شمال به زمین‌های کشاورزی و بافت جدید، از غرب به خیابان فردوسی، از جنوب به جاده ارتباطی شهر فردوس، بیرجند و قاین و زمین‌های کشاورزی، و از شرق به زمین‌های کشاورزی محدود است. بافت شهر سرایان از بافت‌هایی است که از گسترش روستاهای کهن به وجود آمده و بنابر آنچه پیش‌تر گفته شد، به نظر می‌رسد سرایان در دوره تیموری، روستایی کوچک بوده و در دوره صفوی با احداث بناهای مختلف از جمله بازار، مسجد جامع، آب‌انبار، کاروان‌سرا و حمام (شکل 8) به طور چشم‌گیری رشد کرده است. مطالعه آثار موجود نشان از گسترش شهر به سمت شمال شرق و غرب دارد. کالبد شهر سرایان تاحد زیادی متناسب با محیط طبیعی و شرایط اقلیمی شکل گرفته است. شرایط اقلیمی مناطق کویری ایران شامل کمبود آب، تبخیر زیاد، تابش شدید آفتاب، نوسانات زیاد دمای روزانه و فصلی، باران‌های سیلابی و طوفان‌های مخرب است. بافت متراکم شهر سرایان با الگوهای خاص به منظور توسعه معابر و خانه‌هایی با حیاط مرکزی، بهترین پاسخ به این شرایط است. کاهش سطوح تابش‌پذیر، کوچه‌های پرپیچ‌وخم و پرسایه با دیوارها، بادگیرهای بلند (شکل 4 و 5) و خانه‌هایی که از سه جهت با خانه‌های دیگر احاطه شده و فقط یک ضلع آن‌ها در معرض تابش خورشید قرار داشته است، سازگاری معماری با ویژگی‌های اقلیمی منطقه را تأیید می‌کند.

شکل 3 بافت قدیم شهر سرایان در موقعیت فعلی شهر
(سازمان میراث فرهنگی شهرستان سرایان)

شکل 4 نمایی از کوچه‌های بافت شهر سرایان
(نگارندگان)

شکل 5 نمایی از بادگیرهای پشت‌بام خانه‌های مسکونی بافت
(نگارندگان)

امروزه، به دلیل احداث خیابان‌های جدید، بسیاری از بناهای قدیمی تخریب شده است. روند گسترش کنونی شهر از سمت جنوب به شمال شهر بوده و هرچند بافت قدیم آن دست‌خوش تغییراتی شده، هنوز برخی بناهای کهن در آن باقی مانده است. به‌طور کل، فضاهای موجود در بافت قدیم شهر سرایان به دو دسته تقسیم می‌شوند:

- فضاهای شهری: داخل مجموعه بافت و حصار شهر، و شامل مسجد، آب‌انبار، حمام، کاروان‌سرا و... است.

- فضاهای بیرون شهری: خارج از مجموعه بافت و حصار شهر، و شامل قبرستان، آرامگاه، باغ، حصار و... است.

ابعاد و اندازه هر فضا با توجه به نوع کارکرد و توان اقتصادی و موقعیت اجتماعی بانی و استفاده‌کنندگان آن تعیین می‌شده است؛ به این ترتیب که در گذرهای فرعی، مسجدها اغلب در ابعاد کوچک ساخته می‌شد و مسجد جامع - که کارکرد شهری داشت - در ابعاد بزرگ و توسط حکام و افراد متمول ساخته می‌شد (سلطان‌زاده، 1366: 2/ 256). عناصر معماری بافت قدیم شهر سرایان عبارت‌اند از:

الف. حصار: براساس گزارش‌های میدانی، بافت قدیم سرایان محصور در یک حصار بوده است. این حصار³ تا هفتاد سال پیش به‌طور کامل، پابرجا و قسمت‌هایی از برج و باروی آن نیز تا حدود پنجاه سال پیش باقی بوده است. مصالح ساخت حصار از خشت خام و ملات گل بوده و دورتادور حصار، بین دوازده تا شانزده عدد برای نگهبانی داشته است. قسمت بالای این برج به‌صورت کنگره‌ای بوده است. فاصله هر برج تا برج دیگر به‌گونه‌ای بوده که هنگام خطر، فریاد از یک برج به برج کناری می‌رسیده است؛ گاهی هم با دود و صدای طبل، اعلام خطر می‌کرده‌اند. این حصار که چهار دروازه به نام‌های دروازه بالا، دروازه پایین، دروازه بسطاق و دروازه مویی داشته، در عصر حاضر به دلیل توسعه شهر تخریب شده است.

ب. قلعه داخل حصار: داخل حصار اصلی، قلعه یا کهن‌دژی⁴ در قسمت شمالی شهر قرار داشت که اهالی در مواقع ضروری و تصرف حصار اصلی، داخل آن پناه می‌بردند. این قلعه در زمینی به مساحت پنج هکتار با چهار برج در چهار گوشه برای نگهبانی، دو حوض انبار در سمت بالا و پایین قلعه و یک حوض بزرگ در وسط قلعه ساخته شده بود. آب این حوض از قنات سرایان تأمین می‌شده است. در قلعه، چندین انبار به‌منظور ذخیره گندم، جو، ارزن و علوفه بوده است. دیوارهای قلعه تقریباً شش تا هشت متر ارتفاع داشته و عرض آن بیش از دو

بررسی باستان‌شناختی بافت تاریخی شهر سرایان _____ جواد نیستانی و همکاران

متر و قسمت بالایی دیوار قلعه به صورت کنگره‌ای بوده است (حقدادی، 1390: 120؛ شکل 6 و 7). این قلعه نیز امروزه به‌طور کامل تخریب شده است.

شکل 6 بقایای قلعه شمال شهر
(حقدادی، 1390؛ شکل 10)

شکل 7 دانش‌آموزان دبیرستان ابومسلم (پشت سر نمایی از قلعه شمال شهر)
(سازمان میراث فرهنگی سرایان)

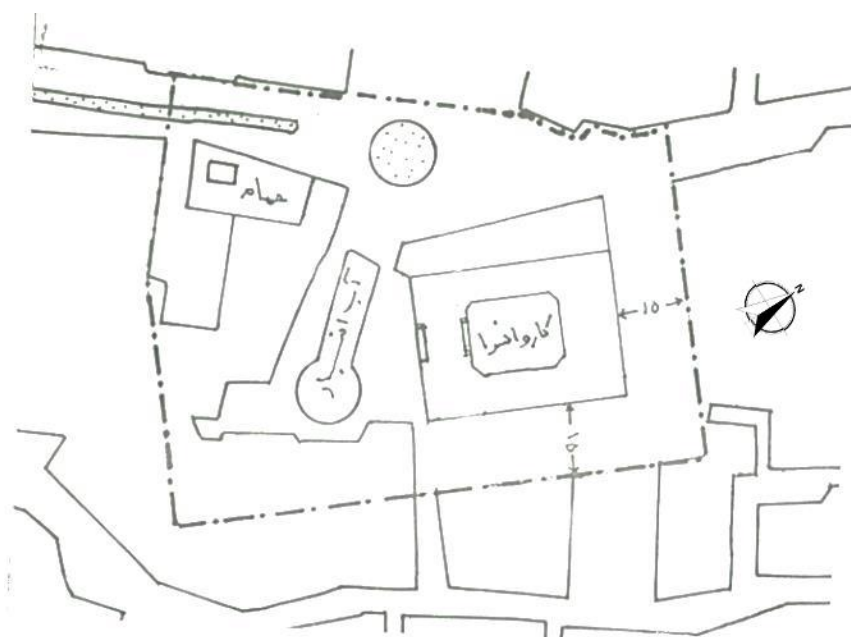
ج. محور ورودی شهر: هرچند امروزه از محورهای ورودی اصلی شهر چیزی باقی نمانده، با توجه به گزارش‌های میدانی، به نظر می‌رسد شهر سرایان دو محور اصلی جنوبی - شمالی و شرقی - غربی داشته است. محور جنوبی از دروازه جنوبی به مجموعه بافت تاریخی و با گذشتن از سایر عناصر معماری به دروازه بالا (شمالی) ختم می‌شده است. دروازه جنوبی راه ارتباطی با روستاهای جنوبی شهر، از جمله سه قلعه و دروازه شمالی با روستاهای کوهستانی شهرستان و شهرهای خضری، کاخک، گناباد و مشهد بوده است. محور بعدی، با گذشتن از دروازه غربی (دروازه مویی) به دروازه شرقی (دروازه بسطاق) می‌رسیده است. دروازه غربی ارتباط سرایان را با شهر آیسک، تون (فردوس)، طبس و بشرویه، و دروازه شرقی ارتباط آن را با روستاهای شرق شهرستان، قاین، بیرجند، زابل و زاهدان ممکن می‌کرده است.

د. محلات درون حصار: درون حصار قدیم سرایان، شش محله وجود داشته که ترتیب آن‌ها به شرح ذیل است:

1. محله تنبی که در محدوده خیابان جانباز کنونی تا نزدیکی مسجد جامع قرار داشته است و طبقات به نسبت مرفه در آنجا ساکن بوده‌اند.
2. محله غرشماری که در نزدیکی دروازه بسطاق و پایین‌تر از محله و آب‌انبار آهنگران، در حاشیه خیابان امید امروزی واقع بوده است. در این محل، طبقات فرودست همچون کولیان زندگی می‌کردند که پیشه آن‌ها نیز آهنگری بوده است.
3. محله دروازه مویی در غرب شهر و در محدوده خیابان فردوسی و امام خمینی قرار داشته است. این محله چون از نظر ارتفاع، در مقایسه با سایر محلات شهر در سطح پایین‌تری بوده، آب حمام و فاضلاب در آن جمع می‌شده و گندآب نیز نامیده می‌شده است.
4. محله دروازه بسطاق در حد فاصل خیابان ابوذر و کرامت قرار داشت و از آنجا که به روستای بسطاق در شرق سرایان می‌پیوسته، به این نام شهرت داشته است. ساکنان این محل بیشتر مهاجران روستاهای مختلف منطقه بوده‌اند.
5. محله زرداری که در جنوب شرقی شهر و پایین‌تر از دروازه بسطاق و بازار آهنگران، و در حاشیه خیابان کرامت امروزی قرار داشته است. در این محله پیشه زرگری رایج بوده است.

6. محله قبرستان در شمال شرقی شهر قرار داشته و درواقع، مأمن بی‌پناهان و بی‌خانمان‌ها بوده است.

هریک از محلات شهر سرایان، یک مرکز محله داشته که معمولاً شامل حمام، آب‌انبار، مسجد و بازارچه به‌عنوان عناصر محله‌ای بوده است. بسیاری از این امکانات و عناصر معماری هنوز پابرجاست و هر محله از خودکفایی و استقلال خاصی برخوردار است. این عناصر محله‌ای تمام نیازهای ساکنان را تأمین می‌کرده است. مجموعه میانی بافت، شامل کاروانسرا، حمام، مسجدجامع، بازار و آب‌انبار، (شکل 3) محل بازار و رفع نیازهای روزانه مردم بوده است. ایجاد محلات مسکونی در بافت قدیم شهر سرایان براساس تمایز قشرهای مختلف اجتماعی شهر و دربرگیرنده گروه خاصی از اصناف بوده است.

شکل 8 نقشه کاروانسرا، آب‌انبار و حمام
(سازمان میراث فرهنگی)

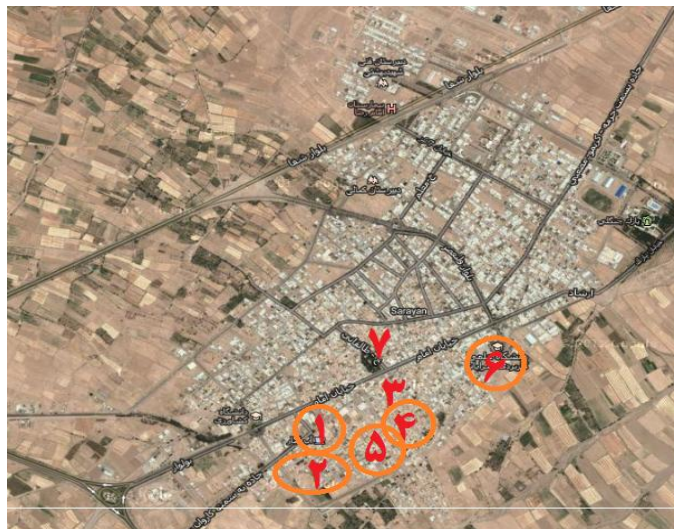
شکل 9 نمایی از کاروانسرا، آب‌انبار و حمام (نگارندگان)

ه. آب‌انبارها: مهم‌ترین عنصری که امروزه به‌عنوان مرکز محله در بافت شهر سرایان به‌چشم می‌خورد، آب‌انبار است. البته، بعضی محلات دارای مسجد محله‌ای به‌عنوان مرکز محله هستند که از آن جمله می‌توان به محله آهنگران اشاره کرد که مسجد نیز در کنار آب‌انبار (آب‌انبار آهنگران) شهر دیده می‌شود. آب‌انبارها علاوه‌بر اینکه مرکز محلات بودند، به‌عنوان فضاهای خدماتی که در سطح محلات سرایان پراکنده است، نیز کاربرد داشتند. برای شهری همچون سرایان که در حاشیه کویر قرار دارد، ارزش آب بسیار زیاد است و در بیشتر نقاط شهر، آب‌انبارها به‌چشم می‌خورند. در شهر سرایان شش آب‌انبار (آب‌انبار فاضلخانی، آب‌انبار بالا، آب‌انبار حاج حسن، آب‌انبار آهنگران، آب‌انبار حسینی و آب‌انبار حاج عبدالرسول) وجود دارد. آب این آب‌انبارها از قنات و همین‌طور در فصول بارانی سال از باران تأمین می‌شده است.

مراکز محلات از طریق گذرها به یکدیگر متصل بودند. بعضی از این گذرها در امتداد کل شهر گسترده بودند و ارتباط مراکز محلات را با مرکز شهر (بافت میانی شهر) و دروازه‌های خروجی فراهم می‌کردند. عرض این گذرهای بین‌محله‌ای، براساس موقعیت، کم و زیاد می‌شد. در محل‌هایی که وسعت فضایی محدود بوده، این گذرها بسیار باریک بوده و در محله‌های بااهمیت‌تر، مانند مراکز محلات یا مقابل مساجد، آب‌انبار و... عرض آن‌ها زیاد می‌شده است. در نقاطی که گذر به بازارچه محله می‌رسید، معمولاً چند طاق روی آن زده می‌شد (قبادیان، 1390: 168).

و. **نظام فرضی خیابان‌ها و محلات:** امروزه باینکه خیابان‌های جدید بافت سنتی شهر سرایان را از بین برده‌اند، بافت کوچه‌های قدیمی محله‌های شهر به‌صورت شبکه‌ای درهم‌پیچیده از سهراهی‌هاست. ابعاد کوچه‌ها را با توجه به شرایط اقلیمی و با معماری و براساس نیازها اندازه می‌گرفتند. با توجه به اینکه سرایان از شهرهای کویری است، شتر به‌عنوان حیوانی بزرگ‌اندام و بارکش، عاملی مؤثر در شکل‌گیری ابعاد کوچه‌های اصلی و تعیین اندازه‌ها در پاره‌ای از مکان‌ها بوده است. در ساخت بناهای مسکونی هم بیشتر از مواد و مصالحی استفاده می‌شد که با اقلیم مناطق گرم و کویری سازگاری داشته یا به‌آسانی قابل دست‌رسی باشد.

ز. **فضاهای مسکونی:** خانه‌های قدیمی سرایان از فضاهای به‌نسبت وسیع مستطیل‌شکل برخوردارند. در میان صحن، حوضی قرار دارد که اطراف آن درخت‌هایی کاشته شده است. باوجود گرمای شدید تابستان و بادهای سوزنده کویری، و سرمای نفوذکننده زمستان، این خانه‌ها در هر دو فصل از چنان ویژگی‌هایی برخوردارند که می‌توانند آسایش و هوای مطبوع را برای ساکنان فراهم کنند. آن‌ها با ساختن جرزها و دیوارهای ستر خشتی موفق شده‌اند به‌آسانی مانع نفوذ سرما و گرما به داخل بنا شوند؛ همچنین با ایجاد سقف‌های کاذب (قوس‌های خنجه‌پوش) در اطاق‌ها، راه را برای نفوذ گرما از راه بام نیز ببندند.

شکل 10 محلات بافت قدیم شهر سرایان (1. مجموعه بافت؛ 2. محله زرداری؛ 3. محله تنبی؛ 4. محله دروازه بسطاق؛ 5. محله غرشماری؛ 6. محله قبرستان؛ 7. محله دروازه مویی) (www.map.google.com)

ح. بازار: بازار مرکز اقتصادی شهر بوده و در گذشته، قلب شهر و شالوده اصلی بافت آن، مانند مسجدجامع، کاروانسرا و مدارس علمیه را تشکیل می‌داده است. در ادامه به معرفی این راسته‌بازارها و نیز تنها بازارچه باقی‌مانده در اطراف کاروانسرا می‌پردازیم:

1. بازار پریپ‌وخم سرایان از دروازه جنوبی شهر شروع می‌شده و تا مرکز خیابان امام خمینی فعلی امتداد می‌یافته است. قسمت‌هایی از این بازار به صورت راسته‌بازار بوده و حالت تخصصی داشته که صاحبان حرفه‌های مختلف در آن مشغول کار بودند. این راسته بازار سر باز بوده است. از جمله این راسته‌بازارها می‌توان به راسته‌بازار رنگرزی‌ها اشاره کرد که از ضلع جنوبی حمام (قسمت جنوبی میدان کوثر) به سمت دروازه جنوبی امتداد داشته است. تعداد ده مغازه رنگرزی در این راسته بوده که در زمینه رنگ کردن لباس، پارچه و همین‌طور رنگ کردن پشم گوسفند برای استفاده در قالی‌بافی فعالیت داشتند.

2. بازار نمدمالی که صاحبان آن در اطراف کاروانسرای شاه‌عباسی و در کوچه آهنگران فعالیت داشتند؛ بیشتر مغازه‌های نمدمالی در اطراف کاروانسرا بودند. این بازار به تولید انواع لباس‌های

نمدی، کلاه نمدی، فرش نمدی و ... می‌پرداخت. علاوه بر مغازه‌های نمدمالی در اطراف کاروان‌سرا، چند مغازه کفش‌دوزی و پنبه‌دوزی نیز وجود داشتند (شکل 11).

3. راسته کفش‌دوزها که در محل فعلی بانک سپه، در نزدیکی محلی به نام تخت حاج محمد قرار داشته که امروزه در خیابان‌کشی خیابان امام ازبین رفته است. در این راسته، تعداد هشت مغازه فعالیت داشتند که در آن از چرم حیوان (گوسفند و شتر) برای ساخت کفش چرمی استفاده می‌کردند.

4. راسته زرگری که از میدان کوثر به سمت بالا را دربر می‌گرفته و شامل ده مغازه بوده است که اهالی دو تا از این مغازه‌ها را به‌یاد می‌آورند. در این بازار به ساخت و تعمیر زیورآلاتی مثل انگشتر، النگو، گردنبند و ... می‌پرداختند.

5. در حال حاضر، تمام این بازارها جز قسمتی از بازار آهنگران (بازار میثم امروزی) بر اثر توسعه شهری ازبین رفته است. راسته آهنگران از ابتدای کوچه آهنگران شروع می‌شده و انتهای آن تا محله غرشماری امتداد داشته است. آب‌انبار آهنگران در وسط این بازار بوده است. در این راسته، انواع کارگاه تفنگ‌سازی، باروت‌سازی، ساعت‌سازی، آهنگری و حتی نمدمالی وجود داشته است. بعدها بازار آهنگران در قسمت غربی کاروان‌سرا تا مسجد جامع نیز گسترش یافته است. قسمت‌های باقی‌مانده از این راسته، امروزه در جنوب شرق شهر واقع شده است (شکل 11 و 12).

شکل 11 نمایی از غرفه به‌جامانده از بازار نمدمالی
(نگارندگان)

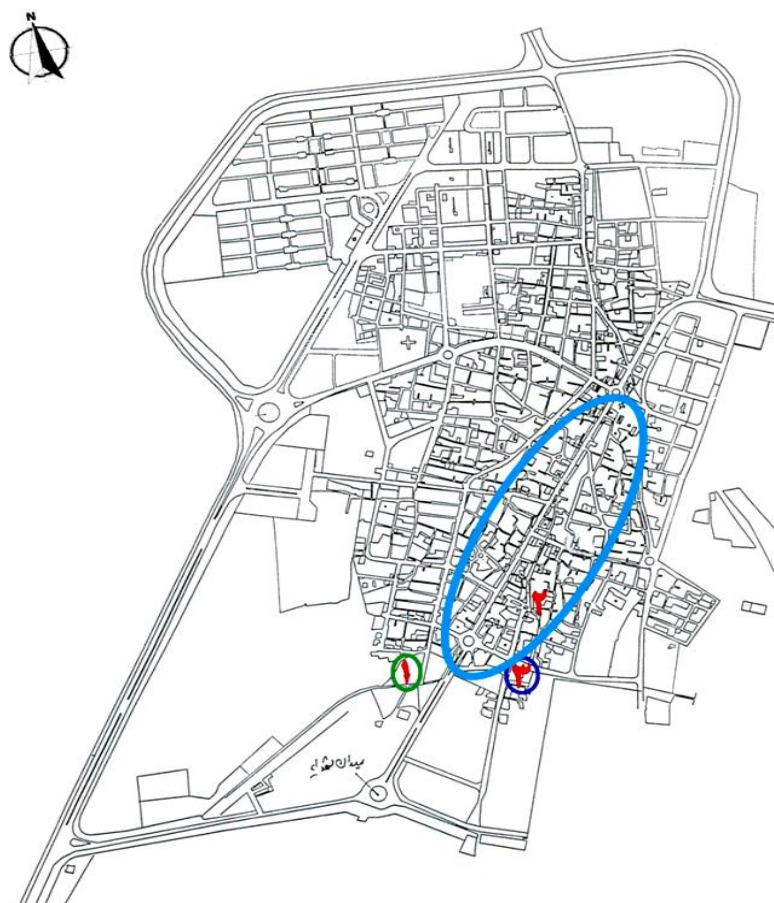

شکل 12 یکی از غرفه‌های بازار آهنگران
(نگارندگان)

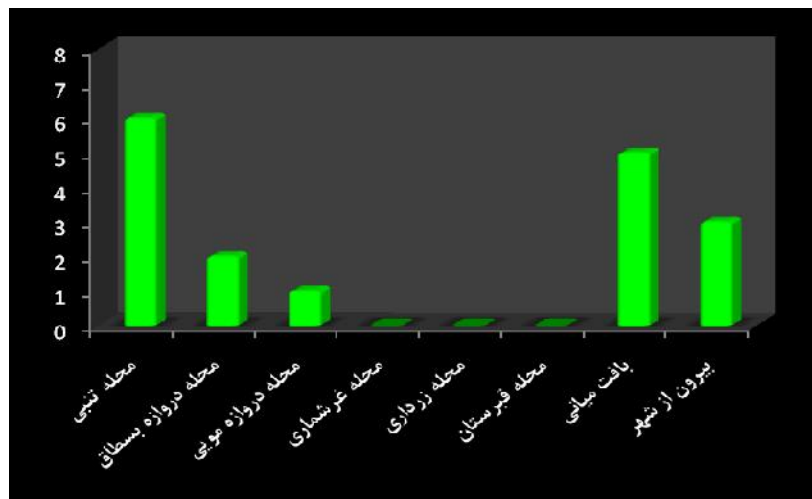
در بین هفده بنا از بافت تاریخی شهر سرایان، بیشتر بناها در محله تنبی و بافت میانی شهر قرار دارد. در این میان، شش بنا در محله تنبی قرار دارد که شامل آب‌انبار حسینی، مسجد میرهاشم، آب‌انبار حاج عبدالرسول، آب‌انبار بالا، خانه رفیعی و خانه یزدانی است. بناهای موجود در این محله مربوط به دوره صفوی تا قاجار است. از جمله دلایلی که در این محله بناهای بیشتری در مقایسه با سایر محلات باقی مانده، سکونت متمولان و خرده‌مالکان، و ساخت خانه‌های مسکونی در آنجاست.

در بافت میانی شهر پنج اثر دیده می‌شود. با توجه به بناهای کتیبه‌دار و نیز کتیبه تاریخی‌دار آب‌انبار فاضلخانی، این قسمت شهر در بین محلات مختلف از همه قدیمی‌تر بوده و بعد از شکل‌گیری این قسمت، محلات شهر در اطراف آن گسترش یافته است. دو بنا در محله دروازه بسطاق یا محله آهنگران قرار دارد (مسجد آهنگران و آب‌انبار آهنگران) که نشان می‌دهد این محل از دوره صفوی است. یک بنا نیز در محله دروازه‌مویی قرار دارد (آب‌انبار حاج حسن). همان‌طور که قبلاً ذکر شد، تا چهل‌پنجاه سال پیش، در این محله یک حمام، کاروان‌سرا و چندین آسیاب وجود داشته که امروزه به دلیل خیابان‌کشی و ساخت‌وسازها از بین رفته و فقط

یک بنا در بافت فعلی این محله باقی مانده است، بیشتر ساکنان این محله و محله دروازه بسطاق از مردم عادی، و به کشاورزی و دام‌داری مشغول بوده‌اند. سه بنا در خارج برج و باروی (آسیاب کاه‌کوه، آرامگاه توران‌شاه و مزار میرزاها) شهر قرار داشته است. یک بنا برای استفاده عموم مردم بوده و دو بنای دیگر در دو قبرستان به صورت جداگانه قرار داشته که یک قبرستان مربوط به افراد ثروتمند و دیگری متعلق به افراد عادی بوده است. در سایر محلات (محلات غرشماری، زرداری و قبرستان) آثار معماری باقی نمانده است (شکل 14).

شکل 13 دوره زمانی بناهای ساخته شده در بافت قدیم سرایان تیموری (1)، صفوی (2)، قاجار (3)
(سازمان میراث فرهنگی سرایان)

شکل 14 پراکندگی بناها در محلات مختلف بافت

هریک از عناصر بافت تاریخی سرایان عمل‌کردهای متفاوت داشته و چگونگی ارتباط این اجزا و محل وقوع آن‌ها در شهر به اهمیت هر عنصر و عمل‌کرد آن در زندگی شهری وابسته بوده است. این اجزا عبارت‌اند از: مرکز شهر که شامل مجموعه‌ای از عناصر گوناگون مانند مسجدجامع، بازار و کاروان‌سرا بوده است؛ محلات شهری که بخش مجزا، متفاوت و در عین حال، متجانس شهر بوده‌اند؛ مراکز محلات؛ مراکز تولیدی شهر و کارگاه‌ها؛ فضاهای ارتباط‌دهنده محلات و مراکز شهر؛ فضاهای خدماتی شهر؛ ارگ؛ عناصر محدودکننده و مسدودکننده شهر مثل دیوارها، برج‌وباروها، دروازه‌ها و محلات روستایی، و اراضی زراعی اطراف شهر.

6. نتیجه

در بررسی معماری و بافت شهرها و روستاهای نواحی گرم‌وخشک، عامل آب‌وهوا در شکل‌دهی منطقی به بافت و ترکیب معماری این نواحی نقش عمده‌ای دارد. این شرایط در سرایان نیز - که یکی از شهرهای مناطق کویری کشور است - ساخت بناهایی متناسب با شرایط

اقلیمی منطقه را ایجاب کرده است. جغرافیای طبیعی و موقعیت میان‌راهی از مهم‌ترین عوامل شکل‌گیری شهر سرایان بوده است. افزون‌بر این، حاصل‌خیزی زمین و دسترسی به منابع آب به‌صورت قنات و رودخانه‌های فصلی، موجب گسترش سرایان از روستایی در دوره تیموری و رشد تدریجی آن در دوره صفوی همراه با گسترش تجارت و رونق راه‌های ارتباطی در این منطقه شده است. با گسترش بافت تاریخی شهر در دوره صفوی، محلات نیز در اطراف بافت میانی شکل گرفت و ساخت حصار و قلعه‌ای در آن، سرایان را به باراندازی در مسیر تجاری خراسان جنوبی مبدل کرد. اهمیت تجاری سرایان و نقش آن در مبادلات منطقه‌ای این ناحیه تا دوره پهلوی اول نیز ادامه یافت. بنابر مطالعات میدانی انجام‌شده، این شهر از شش محله تشکیل شده بود که در هر محله، طبقات مختلف اجتماعی برحسب فن و حرفه خود می‌زیستند؛ در محله تنبی، ثروتمندان و مالکان زمین‌های بزرگ زندگی می‌کردند؛ ساکنان محله دروازه بسطاق و دروازه مویی بیشتر کشاورز و دام‌دار بودند؛ در محله زرداری، صنعتگران و نیز کشاورزان و دام‌داران زندگی می‌کردند؛ در محله غرشماری کولی‌ها اتراق کرده و در آنجا به فروش صنایع دستی خود می‌پرداختند؛ محله قبرستان نیز که خالی از سکنه و قبرستان کودکان بود، گاه مأمن افراد بی‌بضاعت قرار می‌گرفت. به‌طور کلی، محلات مختلف بافت قدیم سرایان همچون دیگر شهرها، براساس نظام تولیدات حرفه‌ای، اعم از صنعت، کشاورزی، دام‌داری و کسب‌وکار شکل گرفته و به حیات خود ادامه داده است. افزون‌بر این، محور اصلی محله‌ها نیز مبتنی بر وجود مسجد و آب‌انبار در مرکز آن بوده است. ساخت شهر نیز از الگوی رایج شهرهای اسلامی پیروی می‌کرده که شامل مجموعه‌ای از قلعه با برج و بارو، مسجدجامع، بازار و راسته‌های آن، کاروان‌سرا و در نهایت حصار بیرونی و درونی شهر بوده است.

پی‌نوشت‌ها

1. محوطه تاریخی کله‌کوب، تپه حصار بالا و پایین، محوطه قلعه تیربری، محوطه تاریخی کامرود، سدزو و... .
2. منشی زمان فتح‌علی‌شاه و محمدشاه قاجار.
3. حصار شهر نزد اهالی شهر سرایان، به شهربند معروف بوده است.

4. این قلعه در محدوده فعلی شهر قرار داشته که در حال حاضر، در آن محل دبیرستان ابوذر غفاری و دبستان دکتر علی شریعتی، دبیرستان حضرت زینب (س)، دانشگاه پیام نور و کانون بعثت و بهداری ساخته شده است.

منابع

- برایون، مارسل (1385). *منم تیمور جهانگشا*. ترجمه ذبیح‌الله منصوری. تهران: بهزاد.
- بیابانی، مهدی (1376). *در مونیوگرافی بخش سرایانی*. پایان‌نامه کارشناسی علوم اجتماعی. دانشگاه فردوسی مشهد.
- پاکزاد، جهان‌شاه (1370). «واحد همسایگی». *نشریه معماری و شهرسازی صفا*. ش 1. صص 16-25.
- توسلی، محمود (1360). *ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم‌و‌خشک ایران*. تهران: رشدیه.
- جلیلی پروانه، زهرا (1387). *برنامه‌ریزی روستایی اولویت‌بندی نیازهای توسعه‌ای روستایان از دیدگاه شورای اسلامی روستا و مردم*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیا. دانشگاه تربیت مدرس. تهران.
- حقدادی، کوکب (1390). *سرایان نگین کویر*. تهران: رستگار.
- رایت، رابرت (1302). *اطلاعات طبس*. نسخه خطی.
- سلطان‌زاده، حسین (1366). «نائین» در *شهرهای ایران*. ج 2. به‌کوشش محمدیوسف کیانی. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- _____ (1368). «واحد‌ها و محله‌های مسکونی در شهرهای ایران» در *شهرهای ایران*. ج 3. به‌کوشش محمدیوسف کیانی. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- عبدالرحمان‌خان، شاه افغانستان (1369). *سفرنامه و خاطرات امیرعبدالرحمان‌خان و تاریخ افغانستان از 1880 تا 1901 م*. ترجمه غلام مرتضی‌خان قندهاری. به‌کوشش ایرج افشار سیستانی. تهران: مؤسسه انتشارات نسل دانش.
- عمرانی، بهروز و حسین اسمعیلی سنگری (1385). *بافت تاریخی*. تهران: سمیرا.

بررسی باستان‌شناختی بافت تاریخی شهر سرایان _____ جواد نیستانی و همکاران

- عمرانی، بهروز و بهرام عنانی (1390). *بررسی و شناسایی باستان‌شناسی بخش آیسک*. آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان خراسان جنوبی.

- عمرانی، بهروز و وحید قبادیان (1390). *بررسی اقلیمی ابنیه سنتی*. چ 7. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- گزارش هواشناسی شهرستان سرایان (1390).

- محمودی، منوچهر (1351). *سفرنامه اعتصام‌الملک خانلرخان*. تهران: فردوسی.

- مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی شهرستان سرایان (1390).

- نصرآبادی، علیرضا (بی‌تا). *بررسی و شناسایی باستان‌شناسی شهرستان قاین و سرایان*. آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان خراسان جنوبی (چاپ‌نشده).

- وفایی‌فرد، مهدی (1384). *هویت شهری بیرجند*. تهران: نظر.

- <https://maps.google.com>